

Раздзел I

Нізкія — рукой дастаць — хмары пахнулі вугальным дыхам. А можа, гэта і быў дым. Яго несла, варочала, цягнула над Мікалаеўскім вакзалам, над плошчай, над вулкімі, тупікамі, над горадам, над усім светам. Варта было купляць аж у Англіі кардыф* і везці яго сюды, каб так засмуродзіць неба.

Менавіта ў такі дзень, гнілы лютаўскі дзень 1862 года, прыехаў у Маскву будучы камісар паўстанцаў Ніжняга Прыдняпроўя князь Алесь Загорскі з сябрам Мсціславам Маеўскім, старым «дзядзькам» Кірдуном (а па прозвішчы «Халява») і «дзядзькаваным» сваім братам, вольнаадпушчанікам, Кандратам Кагутом.

Дзве мэты было перад імі: закупіць патрэбную дзеля паўстання зброю і яшчэ — паспрабаваць вызваліць Кандратавага блізняка, Андрэя, якога вось-вось павінны былі прывезці этапам з Беларусі ў Бутырскую турму.

Пажыццёвая высылка. Згадзіцца на гэта было немагчыма. Больш, чым брат. Брат не па крыві — па выхаванні і думках. Брат, кінуты ў няволю за тое, што спяваў на кірмашы песню, якую напісала твая рука, прыдумаў твой мозг. Нельга было паважаць сябе, каб

---

* Ангельскі (з Паўднёвага Уэльса) антрацыт высокага гатунку.

дапусціў, што друга, брата б'юць «на Балоце» бічом, а пасля вядуць у ланцугах Уладзімірскай дарогай.

...Не лютаўская, гнілая сыпала на горад мжычка, напалам з жоўтым снегам. Паўз снежныя горы цягнуліся праезджыя дарожкі, і на іх стаялі лужыны колеру мачы, глыбокія, ператоўчаныя са снегавой кашай.

З цягніка амаль ніхто не сышоў. Дый каму было ездзіць у такое надвор'е? Справы пачакаюць да сухіх дарог, а цяпер сядзі, браце, ля печкі.

Ля пустой рамізіцкай стаянкі яны стаялі толькі чатырох. Наперадзе, нібы чужыя, Мсціслаў з Кандратам. За імі — Алесь з Кірдуном.

— Стаў кофры, хамская морда. — У Мсціслава смяяліся вочы. — М-маеш ты ў мяне.

Ён даводзіў так Кагута ўсю дарогу... Той і цяпер толькі носам сапнуў.

У чорным паліто, у ласіных пальчатках і занадта модных чаравіках Мсціслаў быў дзіва які добры — ні даць ні ўзяць еўрапеізаваны купчык з багатых таганскіх недарасляў. Алесь толькі пасмейваўся, паглядаючы на яго.

— Да Макарыя на кірмаш едзе, сукін сын, — нібыта аб чужым, сказаў Кірдуно Алесь. — Пявічак там будзе ў шампанскім купаць, у рэдэрэры, пяць семдзсят бутэлечка. Х-хам.

У Мсціслава непрыкметна закалаціліся плечы.

— Слухай, Мсціслаў, — ужо сур'ёзна сказаў Загорскі, — вы зараз з Кандратам паедзеце першыя. Спыніцеся ў гасцініцы «Дрэздэн», на Цвярской плошчы... Возьмеш трохпакаёвы нумар з асобным пакоем для Кандрата. Ты ж мільянер, купец.

— Чорт яго пабірай. Ніколі не думаў, што ўдаваць дрэнныя манеры так цяжка.

— Звыкнеш... А мы з Кірдуном паедзем у гандлёвы цэнтр. Спынімся там у нумарах пры Наватроіцкім тракціры... Я адразу дашлю Кірдуна са звесткай аб нумары.

— Не разумею, нашто гэта, — сказаў Кандрат Кагут. — Адразу драбіць хаўрус.

— Я т-табе дам хаўрус, хам, — сказаў Мсціслаў. — Ведай сваё месца. Ты — слуга, а ніякі мне не хаўруснік.

— Так трэба, Кандрат, — сказаў Алесь. — Наш тракцір на Іллінцы, у самым гандлёвым цэнтры, Андрэя павязуць добра калі праз два месяцы. За гэты час я павінен наладзіць сувязі з гандлярамі... І не толькі легальнымі, а і падспуднымі. Давядзецца зведаць увесь патаемны рынак, стаць там сваім чалавекам.

— То што?

— Гэта не тое, што купіць стрэльбу на дыван над ложкам, — сурова сказаў Алесь. — Нам усё ж трэба дзве тысячы стрэльбаў, столькі ж халоднай зброі, ды жалеза для паробак, ды паперы, бо ў Кастуся зрываецца справа.

— Можна было і бліжэй купіць, — сказаў Мсціслаў. — Паперу — у Добрушы, на паскевічаўскай мануфактуры. Зброю — недзе ў Польшчы ці ў Рызе.

— Угу, — іранічна сказаў Алесь. — Там, дзе сочаць... Не, брат, калі купляць, то там, дзе пра гэта і не падумаюць, у самым логаве... Нават і тут будзе небяспечна. То я вас падводзіць не буду... Калі са мной нешта здарыцца — самі вызваляйце Андрэя.

— А ты? — спытаў Кандрат.

— Я выблытаюся... Слухайце, як будзеце рабіць. Яго, вядома, прывязуць у Бутыркі. Звядзі, Мсціслаў, знаёмства з людзьмі. Пастарайся загадзя падкупіць ката, каб біў памяркоўна.

— Няўжо будзе бізун? — спытаў Кагут.

— Абавязкова будзе, Кандрат... Дык вось, з Балотнай ці Сянной плошчы іх павязуць на Рагожскую заставу, адкуль ідзе Уладзімірка. Як толькі дакладна зведаеце, што і як, клічце хлопцаў. Пастарайцеся напасці на этап недзе недалёка за горадам... Вось, усё... Калі выявіцца, што я ўсталяваўся надзейна, што няма здрады, што за намі ніякага хваста, — я далучуся да вас. А пакуль сядзіце цішэй за мыш, не выдавайце сябе без патрэбы.

— Недзе ў Прыдняпроўі не маглі адбіць, — бурчэў Кірдун. — Жартачкі ім: на этап нападаюць.

— Дурань, — сказаў Кандрат. — Сам бачыш, якая варта да Магілёва і ад яго. Рота салдат этап суправаджала. Што, напасці ды ўсіх сяброў так вось, псу пад хвост?

— У паўстанні так і будзе, — нечакана сказаў Алесь. — Сам лягу з сябрамі, а вызвалю хаця б і апошняга касінера.

— Нашто?

— А на тое. Каб людзі нічога не баяліся, каб ведалі, што сябры не кінуць на мукі. Адзін такі, упэўнены, у бойцы — чатырох варты.

Ён азірнуўся і ўбачыў старога ў янотавай футры. Стары — па выглядзе купец з небагатых — цягнуўся да іх па жыжцы, валюхаючы, бо падпіхваў каленам цяжкі кофр.

— Сіленцыюм, — сказаў Алесь.

Усе змоўклі. Купец дацягнуўся да іх і з палёгкай паставіў кофр.

— Рамізнічка чакаеце?

— Але, — сказаў Загорскі.

— Адной кампаніяй?

— Не. Я вось са слугой, а яны — асобна.

— Шкада-а. — Стары выціраў лоб вялізнай уціркай. — І куды ж гэта вы, дазвольце ўжо спытаць?

— Не ведаю, куды пан? — спытаў Алесь.

— У «Дрэздэн», — буркнуў Маеўскі.

— Да-с, — сказаў стары. — Праезджы, значыцца.

З купцоў?

— Так, — сказаў Мсціслаў.

— Па якой камісіі?

— Футры... І закупка паркалю.

У старога быў чырвоны твар, барада клінам і хітрыя каламутна-сінія вочкі. Пачуўшы адказ Мсціслава, ён расцягнуў рот, і без таго вялікі, як шчыліна ў паштовай скрынцы.

— Са сваіх, значыцца, мужычкоў цёплае здзіраеце, каб у халоднае ды лінючае абрадзіць, — ён гаворыў па-руску спявуча, як гаворыць маскоўскае мяшчанства.

— Не ваша, ацец мой, справа, — сказаў Мсціслаў. Стары нібы і не чуў:

— І адкуль вы?

— Магілёўскі, — сказаў Мсціслаў.

Настала чарга Алеся.

— Мы, выяўляецца, з адных краёў, — паблажліва сказаў ён Маеўскаму. — Мяркую, калі мне спатрэбіцца, я знайду вас?

Мсціслаў падаў яму візітную картку.

— Шандура Вахх Раманавіч, — прачытаў Алесь. — Што ж, мне прыемна. Вы з падуспенскіх Шандураў?

— Нягож, — буркнуў наваяўлены Вахх.

— Вазьміце і маю, — Алесь працягнуў вяленевы прамакутнічак.

Мсціслаў прабег па ім вачыма і пакланіўся.

— Так точна, — сказаў ён. — Я да ваших паслуг. Якая камісія, прашу, вядома, дараваць?

— Мне патрэбна тры тысячы штук паркалю. Праз тры месяцы самае позняе. Няхай сабе самага таннага, але затое самых рэзкіх і яркіх, самых стракатых колераў.

— А тып? — прагна, але з прагнасцю, схаванай за крайняй павагай, спытаў Маеўскі.

— Разнатыпныя штукі, — сказаў Алесь. — Гэта не оптам.

— Зробім, — сказаў Мсціслаў. — Зробім.

Пад'ехаў рамізнік. Кандрат размясціў рэчы, дапамог Мсціславу сесці, а сам ускараскаўся на козлы.

— Зробім, — сказаў яшчэ раз Маеўскі.

Коні кранулі.

Некаторы час тыя, што засталіся, стаялі моўчкі. Усё яшчэ церушыў мокры снег, і, нягледзячы на гадзіну апоўдні, было цёмна, бы ў прысмерак.

— Бог ведае што такое. — Алесь выціраў мокры твар. — Звычайна за рукі рвуць, на часткі. Толькі і чуеш — «пажа...», «пажа...». А тут — хоць бы хто.

— А іх доўга не будзе, бацьхна, — сказаў купец.

— Што так?

— Я спраўкі навёў-с... Носаў, суконшчык з Праабражэнскага, гуляюць з сябрамі. Узялі-с усе каліберы* з плошчы і паехалі-с. І сані ўзялі.

— Хіба ўжо на каліберы пераселі?

— У цэнтры ўжо на іх. Самі бачыце, голы камень пад гэтай кашай... Вось Носаў і паехалі. Пяцьдзясят рамізнікаў за імі едуць... Вам-то нічога, а мне яшчэ стаяць і стаяць.

Алесь вырашыў капануць субядседніка, масквіч ці не.

— А чаму «калібер»?

— Па думскім каліберы рабілі пры генерал-губернатары Галіцыне. Даўгушы ён загадаў знішчыць, а ўсім парабіць такія па думскім каліберы, узоры. То рамізнікі самыя экіпажы так сталі зваць... Дурны народ...

Памаўчаў. «Масквіч», — падумаў Алесь. А стары раптам сказаў:

---

* «Калібер», або «гітара» (па падабенстве) — спаконвечны маскоўскі экіпаж, вузкія дрогі на стаячых рысорах. У іх маглі сядзець толькі двух, прычым, каб не згубіць раўнавагі, кожны з тых, хто ехаў, сядаў тварам на свой бок вуліцы. Пярэдні трымаўся за пояс рамізніка. Калі ехалі з дамай, то кавалер трымаў яе за талію, іначай, па слабасці пола, яна вылецела б на першай яміне... Узімку былі яшчэ двух- і чатырохмесныя сані, часцей за ўсё без запоны. Вельмі рэдка трапляліся сані з вязным у ліўрэі і капелюху з пазументам (гэта для аматараў пускаць пыл у вочы)... Улетку пачыналі трапляцца ўжо кебы і шарабаны замежнага тыпу, але больш ездзілі на «эгаістках», аднамесных экіпажах на няўстойлівых рысорах, якія жорстка кідала, так, што вылецець можна было кожную хвіліну. Людзі навесяле ўмудраліся ездзіць у іх двух і трох.

— І вось глядзіце, няма парадку і няма. Зіпунішкі ў рамізнікаў драныя, армякі — страшныя, капелюхам гэтым паяркавым — сто год. Дый як іначай, калі той «ванька» за дзве грыўні ці нават за пяціалтынны цераз усю Маскву вязе... Правага боку не трымаецца, едзе дзе хоча, на стаянках кідаюць коней без дагляду... Ёсць, вядома, рамізнікі і чысцейшыя-с, першага гатунку. То яны, бацюхна, рэдка з незнаёмымі ездзяць. Так і наймае іх чалавек на два тыдні — на месяц.

Уздыхнуў:

— А брук наш. Гэта ж нешта немагчымае. Бруд, пыл, ямы, ухабы. Людзі рукі ломяць, экіпажы развальваюцца, коні калечацца. Не брук, а кара егіпецкая! За грахі гэта нашы спаслаў Пан Бог.

— Гэта ж справа начальства.

— І начальства — за грахі, — упэўнена сказаў стары. — Племя гэтае антыхрыставае.

Азірнуўся і кашлянуў.

— Тры гады таму галоўнага антыхрыста збылі. Генерал-губернатара Закрэўскага. Ледзь дажыліся. Вышэй Закона Божага сябе ставіў. Вусны апаганьваў плашчаднай лаянкай.

Замоўк. Алесь стаяў і думаў. Ён цудоўна ведаў усё, аб чым казаў купец, але сябе не выдаваў, хацеў мець выгляд правінцыяла.

Ён думаў аб тым, што, калі паўстанне пераможа, калі яно перакінецца і сюды, гэты самы Закрэўскі, нягледзячы на тое, што яму семдзсят пяць і ён чалавек адстаўны, будзе ў ліку першых кандыдатаў на шыбеніцу або — наўрад ці паўстанне захоча запэцкаць рукі аб поскудзь — на вечнае выгнанне за мяжу.

Гэты — варты. Arsénic-pacha. Сатрап маскоўскага вілаета. Дурны, грубы, як усе яны, артадаксальны і ардынарны, упэўнены ў сваёй бяскарнасці, пыхаты, як свіння, малаадукаваны і малапісьменны парвеню. Тып з кругаглядам вучня прыходскай ці кантанісцкай школы, які з таго часу так нічому і не навучыўся. Такі самы гараднічы, як і ягоны патрон, здохлы капрал Мікола. Зверху і данізу — усе аднолькавыя. Накшталт таго гараднічага, які ў Кінешме паказваў аднаму «змагару за праўду» сагнутую руку: «Закон?! Хрэна табе, а не закон! Вось ён у мяне дзе! Мяне сюды анпіратар паставіў, сам цар, а цар вышэйшы за закон. Значыць, і я вышэйшы за закон!» Усё ў такіх проста. Закон — на паперы. Адказ — толькі перад асобай самога гасудара. Падсуднасць — лухта. Нездарма цар, прызначаючы Закрэўскага ў Маскву, даў яму неабмежаваныя паўнамоцтвы, што датычыцца асабістай недатыкальнасці грамадзян.

«Закон — не абавязковы для кожнага. Закон — пудзіла для народа».

А шкада, што паўстанне не будзе пэцкаць рукі! Шкада! Кожны з такіх павінен чакаць адплаты — толькі гэта іх і можа стрымаць: веданне, што нават пасля смерці іхнія косткі з магілы выкінуць.

Сорак год назад пачаў кар’еру з таго, што загадаў адхвастаць аднаго гарадскога галаву. Нават цар не ўхваліў. А потым пачалося венгерскае паўстанне.

...Так, яго прызначылі ў Маскву якраз у сорак восьмым — памяць не падводзіць. Як Божы пярун на нявінныя гурткі асвечаных і ў меру вальнадумных цялятак.

— Распусціліся. Франдуюць. Трэба падцягнуць... Ведаю, буду за Закрэўскім як за каменным мурам.

Так сказаў цар. І меў рацыю. За адзінаццаць год не было бадай ніводнага абывателя (з тых, хто не належаў да эліты), які выйшаў бы ад графа без распяканцы з памінавеннем бацькоў і асабліва роднай матухны.

Выкліча, морыць ледзь не цэлы дзень у прыёмнай, а потым накінецца адразу, не слухаючы ніякіх апраўданняў, лічачы, што абвінавачванне ўжо даведзена, і, ніколі бадай не выслухаўшы, — прысуд. Высакародных — цераз вуліцу, у Цвярскі ўчастковы дом, а там і далей, у Волагду ці Каргапаль.

Кроў прынамсі пяцідзiesiąці чалавек на руках. То якія такія «вышэйшыя меркаванні», якая «высакароднасць мэты» можа абяліць такога, можа перашкодзіць назваць яго сапраўдным імем «злачынцы супраць чалавека» і «забойцы»?!

«Чаго мая нага хоча». І людзі так баяцца вось такога, што адзін, невінаваты, ад удару памёр, калі выклікалі. А ён дачцэ даў пісьмовы дазвол другі раз выйсці замуж, не разводзячыся з першым мужам. Ледзь не ўцягнуў Расію ў канфлікт з Грэцыяй: палічыў грэчаскага консула ў поўнай форме за шталмайстра і цыркача Сулье, які хадзіў у расшытым золатам турэцкім мундзіры і напярэдадні прасіў у Закрэўскага аб дазеле на выступленні. А палічыўшы, крыкнуў консулу (бо спяшаўся на вялікі пажар, аматарам якіх быў):

— Пляши, сукин сын, скачи, прыгай! Разрешаю, так твою и разэтак!